

Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
Аржаанская средняя общеобразовательная школа
Пий-Хемского кожууна Республики Тыва

«РАССМОТРЕНО»
Руководитель МО:
 \Мамыккан М.\
Протокол № 1
от 24.08 2024 г.

«СОГЛАСОВАНО»
Зам.директора по УВР:
\Тюлюш Л.Б.\
Протокол № 1
от 28.08 2024 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
по родной (тувинской) литературе

ДЛЯ 10 КЛАССА
НА 2024/2025 УЧЕБНЫЙ ГОД

Составитель программы:
Ооржак Лариса Александровна,
I квалификационная категория.

АРЖААН, 2024 г.

КҮРҮНЕ СТАНДАРТЫ ОРТУМАК (ДОЛУ) НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ

I. НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

I.1. Тыва чогаал стандартының утказы болгаш тургузуу

Тыва Республиканың ниити өөредилгезиниң тыва чогаалга күрүне стандарты – өөреникчилерниң тыва чогаал эртеминге албан шиңгээдир ужурлуг билиглериң чедип алырыңга удуртулга болур кол документ.

Стандартты школа башкыларыңга, тыва чогаал эртеминге өөредилге программазының тургузукчуларыңга, өөредилге номнарының авторларыңга адрестээн. Өөредилге чорудулгазында киирген негелделерге дүүштүр тус черниң чонунуң аас чогаалын болгаш литературазын өөредип тура, Россия Федерациязының чоннарының культуразының онзагайларың база барымдаалаар.

Тыва чогаал эртеминге күрүне стандарты чаа программа авторларыңга дараазында таарымчалыг байдалдарны тургузар:

- ТР-ның өөредилге системазында тыва чогаалды школаларга өөредирин чаңгыс аайлаарыңга;
- кол ниити болгаш ортумак (долу) ниити өөредилгеге тыва чогаалдың өөредилге программазын тургузарыңга;
- албан өөренир ужурлуг чогаалдарга хамаарыштыр өөреникчилерниң шиңгээдип алган билииниң шынарын тодарадырыңга;
- тыва чогаалга өөредилге-методиктиг комплекстер тургузарыңга болгаш чаңгыс аай эртем-методиктиг угланышкынны хандыраарыңга;
- Россияның хөй янзы чоннарның культуразы базаделегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле таныжарыңга;
- өөредилге программазыңга кирген улуг хемчээлдиг болгаш сайгарары нарын чогаалдарны бөлүктөп өөредирин сүмелээринге;
- вариативтиг өөредилге программаларың тургузарыңга база тыва чогаалды өөредириниң чадалар аразында шилчилгелиг харылзааларың өөренип көөрүңге.

I.2. Стандарттың негелделери болгаш принциптери

Тыва чогаалга стандарт дараазында үш негелделерни тургузуп турар:

1. Тыва чогаалга школа программазының тургузуунга;
2. Тыва чогаалга школа программазын шиңгээдип алганының түңнелдеринге;
3. Тыва чогаалга школа программазын күүседириниң байдалдарыңга.

Стандарт өөредилге-кижизидилге ажылының чорудуунуң киржикчилериниң (өөреникчилерниң, ада-иениң, башкыларның) сонuurгалыңга дүүштүр ажылдап кылдыңган.

Стандарттың тургузуунда болгаш утказында сорулгалар күрүне чагыын күүседип турар болганда, ол эге ниити, кол ниити болгаш ортумак (долу) ниити өөредилгениң аразында шилчилгелиг турар болгаш дараазында принциптерге чагырткан болур:

- тургузукчу бөлүктүң стандарттың төлевилелиңге, ооң сайгарылгазының түңнелдеринге база ук төлевилелди бадылап боттандыраарыңга хамаарыштыр ажык-чарлыы болгаш демократчы үзел-бодалды;
- төлевилелди амыдыралга боттандырып кииреринге чедир хөй-ниитини: өөредилге- кижизидилгелиг ажылга хамаарышкан бүгү специалистерни, ниитилелдиң аңгы-аңгы адырларының ажылдакчыларың хаара тудары;
- стандарттың төлевилелиң кылып, сайгарып турар үеде, ооң эдип-чазаарыңга хамаарыштыр янзы-бүрү ажыл-херекчи саавырларны күүседири.

II. ТЫВА ЧОГААЛ ЭРТЕМИ – ӨӨРЕДИЛГЕ-КИЖИЗИДИЛГЕ АЖЫЛЫНЫҢ БИР ЧУГУЛА КЕЗЭЭ

Тыва чогаал – Тыва Республиканың школаларында кол эртемнерниң бирээзи. Ук эртемни өөредириниң кол сорулгазы – тыва чогаалды амыдырал-биле холбаалыг ханы

сайгарып билир, бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, чараш мөзү-бүдүштүг, чогаадыкчы арга-шинектиг кижини хевирлээри.

Тыва чогаал кичээлдериниң өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тугузуп турар. Тыва чогаалды өөредип тура, өске эртемнер-биле харылзаазын илередип, чаа педагогиктиг информация-комуникативтиг технологияларны ажыглап, кичээлдерниң янзы-бүрү хевирлерин чогаадыкчы езу-биле эрттирер. Делегей литературазының болгаш Россия чоннарының шылгараңгай чогаалдарын номчуп, тыва чогаал-биле деңнеп сайгарып, кичээлдерге ажыглаар.

Тыва чогаал кичээлдери уругларның делегей көрүүшкүнүн, эстетиктиг негелделерин, хамааты туружун хевирлээр.

2.1. Тыва чогаалды өөредириниң чадалары

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга өөредир аргалыг. Ынчангаш литература, уран чүүлдүң өске-даа хевирлери дег, уругларның мөзү-бүдүжүн болгаш эстетиктиг көрүжүн быжыглаарынга салдарлыг.

Россия Федерациязының өөредилге яамызының доктаалдарынга болгаш дужаалдарынга даянмышаан, кол болгаш ортумак (долу) школага «Тыва чогаал» эртемин өөрениринге дараазында шактар үлелгезин магадылап кылган:

Кол ниити өөредилге – 5-6 класстарга чылда 136 (неделяда 4 шак), 7-8 класстарга чылда 136 (неделяда 4 шак); 9 класска – 105 шак.

Ортумак (долу) ниити – үндезинниг кезээнге чылда 105 (неделяда 3шак);

Ортумак (долу) ниити – профильдиг кезээнге чылда 175 (неделяда 5 шак).

Эге школага чогаал дугайында өөрөнгөн билиглерин кол ниити школага улам сайзырадып, литература – уран сөстүң байлаа деп билдирбишаан, литература теориязында уран-чечен аргаларны кол ниити школаның 5-6 класстарынга ханы өөредир. Уругларның назы-харын, сонуургалын барымдаалап, солун, кижизидикчи уткалыг, бойдус камгалалынче, чаа чүүлдерни шиңгээдип алырынче угланган чогаалдарны шилип өөредир.

Кол ниити школаның 7-8 класстарынга өөреникчилерниң ночулга культуразын бедидип, чогаал сайгарылгазын делгемчидер. Чогаалды чогаалчының намдары-биле холбап, чогаал теориязындан тема, идея, сюжет, композицияның элементилерин тодарадып, шүлүк тургузуун сайгарып шыдаар кылдыр өөредир. Мөзү-бүдүш болгаш этика темазынга бижиттинген, солун ужураалдарлыг, утказы уругларның чогаадыкчы арга-шинээн байыдарынче угланган чогаалдарны өөредир.

9-ку класска тыва литератураның төөгүзүнүн үе-чадалаорының хуваалдазын, сураглыг чогаалчыларның чогаадыкчы ажыл-ижи-биле болгаш шилиндек чогаалдары-биле делгем таныштырар. Чоннуң төөгүзү-биле холбашкан ханы амыдыралчы чогаалдарны өөредир. Үстүкү класстарның өөреникчилериниң профугланыышкынныг шилилгезин езугаар элективтиг курстарны, факультативтерни, бөлгүмнерни эрттирер.

Ортумак (долу) ниити школаның 10-11 класстарынга, үндезинниг болгаш профильдиг кезектериниң сорулгаларынга дүүштүр профильдиг шилчилгелиг өөредилге үезинде, амгы тыва литератураның төөгү-реалисчи барымдааларлыг шилиндек чогаалдарынга даянып, чоннуң езу чаңчылдарын көргүскен, уругларның эстетиктиг таалалын оттурар, делегей көрүүшкүнүнче критиктиг боданыышкының сайзырадыр чогаалдарны шилиир. Төрээн чуртунга ынак, амылыг бойдуска хумагалыг, амыдыралдың кандыг-даа байдалында шыдамык, хамааты туружу быжыг болурунче угланган уткалыг чогаалдарны бердинген шактарга таарыштыр өөредир. Улуг хемчээлдиг чогаалдарны бөлүктөп киирерин сүмелеп турар.

Уругларга информацияны боду дилеп тывар, шинчилээр, эртем-угланыышкынныг бот-тускайлаң ажылдаар арганы бээр. Интернет кичээлдерни уругларның интеллектуалдыг сайзыралын идекпейжидеринге, номчулга культуразын бедидеринге, компьютер-биле ажылдап билирин чедип алыр сорулгалыг чорудар. Ук кичээлдер чогаал талазы-биле

билиин делгемчидеринге чер-черлерде өөрөдиге адырлары-биле интернет четкизинтаварыштыр харылзажыр органы бээр.

2.2. Тыва чогаалга класстан дашкаар чорудар ажылдар

Класстан дашкаар чорудар ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин уругларның сонургалынга, хар-назынынга, үениң негелдезинге дүүштүр алыр. Класстан дашкаар номчулга кичээлдери – ук ажылдың бир кол хевири.

Бот-тускайлаң ажылдар: янзы-бүрү чогаадыкчы ажылдар, реферат, рецензия, аннотация, эртем-шинчилел ажылдары, аянынг номчулга, бот-чогаадылга дээш о.д.ө.

Бөлүктөп ажылдаары: аңгы-аңгы бөлгүмнер, экскурсия организаастаары, хана-солун үндүрери, аудио-видео бижэидилгелер чогаадып кылыры дээш оон-даа өске.

Массалыг ажылдар: конференция, диспут, төгерик стол, олимпиада, литературлуг ужуражылга, кежээлер, литературлуг туриадалар, декадалар, неделялар дээш о.д.ө. ажылдар хамааржыр.

2.3. Чечен чогаалды болгаш литература-теория билиглерин шиңгээдиринге чорудар ажылдарның кол-кол хевирлери

- Сөзүглелдин аймаан, жанрын, хевирин тодарадыры.
- Чогаалдың аңгы-аңгы жанрларын медеделдиг номчууру.
- Аянынг номчулга.
- Эдерти чугаалаарының янзы-бүрү хеврлери (допчулай, кыска, шилип, тайылбырлап чугаалаары, онаалгалыг эде чугаалаары).
- Шүлүк чогаалын шээжилээри.
- Чечен чогаалдың утказынга дүүштүр айтырыгларга харыылаары.
- Чогаалды сайгарары болгаш интeпретация.
- Сөзүглелдин планын тургузары, аңаа үнелел бижири.
- Улаштыр чогаадыр онаалгалыг эдертигни бижири.
- Реферат, илеткел белеткээри.
- Чогаадыкчы ажылдарның янзы-бүрү хевирлери (чогаадыгның янзы-бүрү хевирлери, ребустар, кросвордтар, тестилер ...)
- Энциклопедиялыг база литературлуг словарьлар-биле ажылдап билири.
- Библиографияны шын ажыглап билири.
- Критиктиг чүүлдер-биле ажылдаары.
- Литературлуг маргылдааларга киржири.

III. Албан шиңгээдир чогаалдар данзызы

Албан шиңгээдир чогаалдарны шилириниң негелделери:

- өөреникчилерниң назы-харын, сонургалын барымдаалап чогаалды шилиир;
- кижизидикчи утка-шынарлыг, буянынг сеткилди чырыткан чогаалдарны өөрөдир;
- ночулгага сонургалды оттурарынга база аажы-чаңын хевирлээринге дээштиин барымдаалаар;

- амыдыралдың кандыг-даа байдалында бодун туруштуг алдынып билиринге салдарлыг чогаалдарны сүмелээр;

- чогаалдың утка-шынарының үениң байдалынга дүүшкээн өөренип көөр.

Стандартта киирген чогаалдар тыва чогаалга программа тургузарда, вариативтиг программаларны тургузарынга эптиг органы бээр.

Албан шиңгээдир чогаалдар үш бөлүккө хувааттынган:

- тодаргай сүмелээн чогаал, ооң автору;
- чогаалын тодаргай адаваан (оларның чүгле санын айыткан) авторнуң ады;
- авторларны саналдаар (ук даңзыдан авторларны болгаш оларның тодаргай чогаалдарын программаның тургузукчузу шилип алыр).

Россия девискээриниң хөй аймак болгаш делегей чоннарының литератураларында сураглыг чогаалдарны деңнеп өөрөдирде, вариативтиг программа тургузар авторлар боттарыны-биле даңзыда сүмелеп киирген чогаалдарны таарымчалыг ажыглаарын өөренип көөр.

ОРТУМАК (ДОЛУ) НИИТИ ӨӨРЕДИЛГЕ

Школага тыва чогаалды өөрөдириниң **сорулгалары:**

- сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг, төрөөн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг, хамааты бот-медерели бедик; ада-чурт культуразын үнелеп билир кижини хевирлээри;
- сөзүглелдин тургузуун, уран-чеченин, ооң дылының эмоционалдыг талаларын, идея-тематиктиг утказын ханы сайгарып шыдаар номчукчуну кижизидери;
- номчулгага сонuurгалдыг, чогаадыкчы езу-биле боданып, бодунуң туружун камгалап билири;
- чечен чогаалдың онзагайын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деңнеп сайгарары;
- аас болгаш бижимел чугааны сайзырадыры;
- чогаал теориязының эге билиглеринге даянып, чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин ооң бижиттинген төөгүзүн ханы сайгарып билири;
- орус болгаш өске-даа чоннарның литературазында тыва чогаалдар-биле хөөннеш уткалыг чогаалдарны деңнеп сайгарарыңга өөрөдир.

Сорулганы чедип алырда, күүседир **негелделер:**

- көжээлерде эрте-бурунгу түрк бижиктиң тураскаалдары-биле таныштырып, оларның утказын сайгарып, тыва литературага салдарын өөрөдир;
 - улустуң аас чогаалының жанр-хевирлерин өөрөдир;
 - тыва литератураның укталган дөстөрүн болгаш ооң төөгүзүнүң үе-чадаларының онзагай демдектерин тодарадыр;
 - орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдарын уругларга таныштырар;
 - тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп сайгарып, оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып билиринге өөрөдир.
- Тыва чогаалга хамаарылгалыг аудио, видео бижилгелерни чорудуп, интернеттен чугула медээлерни дилеп тып, оларны ажыглап билиринге чаңчыктырар;
- чогаал кичээлин эрттиреринге таарымчалыг материал-техниктиг хандырылганы чедип алыр.

Шиңгээдип алыр ниити литература-теориялыг **билиглер:**

- Аас чогаалы. Ооң жанрлары, хевирлери.
- Аас чогаалы-биле литератураны харылзаштырып чоруур жанрлар.
- Чечен чогаал – сөстүң уран чүүлү.
- Литературлуг аймактар: эпос, лирика, драма. Лиро-эпиктиг чогаалдар.
- Литературлуг жанрлар. Тема, идея, композиция болгаш сэжет дугайында билиг.
- Чечен омур-хевир. Чогаал маадыры, прототип.
- Чечен чогаалдың дылы, уран чурумалдыг аргалар.
- Проза болгаш шүлүк чогаалы.
- Төөгү-литературлуг хөгжүлдө. Тыва литератураның укталган дөстөри.
- Тыва литератураның үндөзилекчилериниң ажыл-чорудулгазы.
- Тыва литература төөгүзүнүң үе-чадаларга хуваалдазы (допчулал).
- Тыва критиканың хөгжүлдөзи (допчулал).

Тайылбыр бижик

5-11 класстарның тыва аас чогаалы болгаш литературага чижек программа ортумак (долу) ниити өөредилгеге хамаарыштыр РФ-тиң ФКӨС-түң негелделеринге, сонуургалынга даянып, Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем яамызының Национал школа хөгжүдөр институтунун 2012 чылда үндүргени «Төрээн чогаалга күрүне стандартының» сорулгаларына болгаш негелделеринге дүүштүр кылдынган.

Тайылбыр бижикте ортумак (долу) ниити өөредилге системазында тыва чогаал эртемниң ниити характеристиказын берип, үндезин өөредилге планында туружун тодараткан. Кол ниити өөредилгениң системазында тыва чогаалдың ролун айтып, ниити өөредилгениң өөредилге-кижизидилгелиг сорулгаларынче болгаш негелделеринче кичээнгейни угландырган. Чижек программа ортумак (долу) ниити өөредилгениң тыва чогаал эртемниң вариативтиг программа ажылдап кылырының уг-шиин тодарадып турар. Программаларның база өөредилге номнарының авторлары бердинген чижек программаның утка болгаш тургузуунга, темаларны өөредириниң дараалашкаанга, оң иштики хемчээлинге, өөреникчилерниң билиин хынаарына хамаарыштыр боттарының көрүжүн илередип болур.

Чижек программаның тургустунган кезектери: «Тайылбыр бижик», «Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөредириниң сорулгалары», «5-11 класстарга тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнериниң утказы болгаш тургузуу», «Тыва чогаал эртемни өөредириниң түңнелдери» деп кезектерден тургустунган.

Тыва чогаал өөредириниң сорулгалары болгаш өөреникчилерниң чедип алып билиглерниң түңнелделери бот-тускайлаң, предметтиг болгаш метапредметтиг угланышкынныг чадаларлыг бердинген.

Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөредириниң сорулгалары Өөредиглиг:

- чогаал сөзүглелиниң тургузуун, уран-чеченин, оң дылының онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартып;

- чогаал теориязының эге билиглеринге даянып, чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, оң бижиттинген төөгүзүн ылгап;

- чечен чогаалдың онзагайын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деңнеп, орус болгаш өске-даа чоннарның литературазында тыва чогаалдарның идея-тематиказы-биле хөөннеш уткалыг чогаалдарны деңнеп;

- чогаал сайгарарына ажыглаарызы-бүрү медээ-сүмелерни (Интернет четкизи, словарьлар, библиографтыг справочниктер, энциклопедиялар) ажыглап сайгарарын өөредир.

Сайзырадыр:

- уругларның амыдыралче бот-тускайлаң меделердиг көрүжүн хевирлеп, чогаадыкчы арга-шинээн;

- аас болгаш бижимел чугааны делгеренгей, утказына дүүштүр шын ажыглап, сайшгарарын сайзырадыр.

Кижизидилгелиг:

-сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг;

- кижилерге, төрээн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг; хамааты бот-меделери бедик; ада-чурт-төөгүзүн үнелеп билир;

- номчулгага сонуургалдыг, чогаадыкчы езу-биле боданып, бодунуң туружун амыдыралдың кандыг-даа байдалдарында камгалап билир кижини кижизидер.

5-11 класстарга тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнериниң утказы болгаш тургузуу

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдууска хумагалыг болурунга өөредир. Ынчангаш литература, уран чүүлдүң өске-даа хевирлери дег, уругларның мөзү-бүдүжүн хевирлээринге болгаш эстетиктиг көрүжүн быжыглаарынга салдарлыг.

Тыва аас чогаалы болгаш литература – Тыва Республиканың школаларында кол эртемнерниң бирээзи. Ук эртемнерни өөредириниң кол сорулгазы – аас чогаалы тыва чоннуң ада-өгбелериниң чүс-чүс чылдарда чогаадып, сайзырадып келген сөстүң уран чүүлү деп билиндирбишаан, чогаалды амыдырал-биле холбап, ханы сайгарып билир; бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, тыва болгаш хөй националдыг Россия чоннарының культуразын, ооң байлаан, найыралын үнелеп билир; чараш мөзү-бүдүштүг, бодунуң үзел-бодалын, хамааты туружун камгалап шыдаар хамааты кижини хевирлээри.

Тыва чогаалдың өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар. Уругларның делегей көрүүшкүнүн, эстетиктиг негелделерин, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, шүгүмчүлелдиг болурун чогаал кижизидер. Чечен чогаал-биле харылзаа угаап-боданырының арга-шинээн сайзырадыр, чогаалчының делегейи-биле, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныжары болур. Чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалы, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазы, тыва чоннуң эрте-бурунгудан бээр онзагай культуразы кижиниң мөзүлүг аажы-чаңының үнезин хевирлээр, чогаал делегейи-биле харылзааны быжыг тудар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле таныштырарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп сайгарарынга, оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып билиринге өөредир.

Чечен чогаалда уран сөстүң дузазы-биле чураан амыдыралдың илереп келирин чүгле сеткил хөлзээшкенин эвес, а медреселдиги-биле сайгарып билир кылдыр өөредир. Чечен чогаалды төөгү, философия, психология, педагогика, уран чурулга эртемнери-биле чергелештир көрүп турар. Ону «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

Тыва чогаал эртеми ниити филологияның тыва дыл эртеми-биле сырый холбаалыг. Уругларның чугаа сайзыралынга, чугаа культуразынга, хөй-ниити харылзаажылгага тыва чогаал эртеминиң салдары улуг. Чечен чогаалдың дылы дыл эртеминиң бүгү адырлары-биле холбаалыг болганда, уруглар сөстүң эстетиктиг функцияларын сайгарар ужурлуг.

Эге школага чогаал дугайында өөрөнгөн билиглерин кол ниити школага улам сайзырадып, литература – уран сөстүң байлаа деп билдирбишаан, литература теориязында уран-чечен аргаларны кол ниити өөредилгеге школаның 5-6 класстарынга ханы өөредир. Кол ниити өөредилгениң 7-8 класстарынга өөреникчилерниң номчулга культуразын бедидип, чогаал сайгарылгазын делгемчидер. Чогаалды чогаал теориязындан тема, идея, сюжет, композицияның элементилерин тодарадып, шүлүк тургузуун сайгарып шыдаар кылдыр өөредир.

8-ки класска өөреникчилерниң номчулга культуразын улам бедидип, чогаалдыкчы арга-шинээн сайзырадыр үези: долгандыр турар амыдыралды эскерип, ону ханы сайгарып, чогаалчыларның намдарындан төөгү ужур-уткалыг арыннарын өөренип, чогаалдарның утказын делгем сайгарып өөредир. Программаның кол кезээнге элээди уругларның назы-харынга дүүштүр проблемалар көдүргөн мөзү-бүдүш, этика темаларынга бижээн чогаалдар турар. Чечен чогаалга кижини, ооң иштики делегейин чуруурунун аргаларын көргүскен чогаал теориязының айтырыгларын өөренир. Сөзүглелди бот-угланышкынныг сайгарар, чогаалдарны сөстүң уран чүүлүнүн онзагай хевири кылдыр үнелеп билирин чедип алыр.

9-ку класска мурнунда өөрөнгөн чогаалдарны катаптаар, алган билиглерни системажыдар, түңнээр. Литератураны бөлүктөп өөренириниң системазын төндүргөш, тыва литератураның төөгүзүнүн үе-чадаларының хуваалдазын, сайзырап келгениниң база чамдык чогаалчыларның чогаадыкчы ажил-чорудулгазының дугайында, төөгү-биле холбашкан ханы амыдыралчы чогаалдарны өөренир. Чечен чогаалдың сайгарылгазын ханыладыр. Чечен чогаалдың эстетиктиг үнезин база ооң литература төөгүзүндө туружун медресеп билиринге чаңчыктырар.

Ортумак (долу) ниити өөредилгениң 10-11 класстарына тыва чогаалды үндезин, филологтуг профильдиг болгаш филологтуг профильдиг эвес класстар деп чарып өөредип турарын барымдаалап өөредир.

10-11-ги класстарга тыва чогаал программазының кол сорулгазы – уругларның чогаал талазы-биле эге болгаш ортумак класстарга алган билиин улам ханыладып, школаларның тус-тус угланышкыннарына дүүштүр өөредип таныштырары. Чаа үениң школалары үстүкү класстарга ниити (үндезин) билигниң, профильдиг хандыр өөренириниң дээш о.д.ө. угланышкыннарына дүүштүр өөренирин сүмелеп турар болганда, үстүкү класстарның өөреникчилеринге тыва чогаал талазы-биле билигни чаңгыс аай программа-биле бээри болдунмас.

Ортумак (долу) ниити өөредилгениң 10-11 класстарына амгы тыва литератураның төөгү-реалисчи барымдааларлыг шилиндек чогаалдарына даянып, чоннуң езу-чаңчылдарын, үзел-бодалдарын көргүскөн, уругларның эстетиктиг таалалын оттурар, делегей көрүүшкүнүнче, ниитилел сайзыралынче, кижилер аразында харылзааларның болгаш амыдыралдың кол философчу утказынче угланган критиктиг боданышкынын сайзырадыр чогаалдарны шилээн.

Үстүкү класстарга литература-теориялыг, литература-критиктиг ажилдарны бот-тускайлаң номчуп сайгартыр. Литературлуг угланышкыннарның ылгавырларының дугайында теоретиктиг билиглерни делгем өөредир. Чогаалдарның идея-тематиказын, уран-чеченин өске эртемнер-биле холбап, ханы сайгартыр. Аас болгаш бижимел чугааның нормаларын сагып, эртем-шинчилел ажылының эге билиглеринге өөредир.

Уругларга чогаалчы болгаш чогаал дугайында медээни боду дилеп тывар, шинчилээр, эртем угланышкынның бот-тускайлаң ажилдаар арганы бээр. Интернеттен медээлерни литература кичээлдеринге уругларның интеллектуалдыг сайзыралын бедидеринче, номчулгага сонургалын идекпейжидеринге, чогаал талазы-биле культуразын бедидеринге ажыглаар.

Тыва чогаал өөрөдириниң түңнелдери

Өөрөдириниң *бот-тускайлаң түңнелдери* өөрөникчиниң бодунуң үзел-бодалын бот-тодарадып, бот сайзырадып, бот углап билиринче, өөрөдириниң чугулазын, чаа билиглер шиңгээдип алырын медреселдиринче-биле угаап билиринче, хөй чоннарның аразында худа болгаш хамааты туружун быжыглап, амыдыралчы планнарны тургузуп, ону боттандырамынче угланган болур.

Предметтиг түңнелдер кижиниң ажил-херээниң дараазында байдалдарынче: эртемниң спецификазын медресеп билип алырынче, чаа билиглерни чедип алырының янзы-бүрү аргаларын ажыглап шиңгээдиринче, теориялыг билиглерни амыдырал-биле холбап өөрөдиринче, эстетиктиг көрүштү хевирлээринче угланган болур.

Метапредметтиг төңнелдер өөрөникчилерге чогаал эртемни өске эртемнерниң теория-практиктиг билиглерин-биле чергелештир өөрөдиринче, өөрөдириниң бот-тускайлаң, коммуникативтиг (харылзаа тудуп, чугаалажып билиринин), регулятивтиг (бот углананышкынныг), чаа билиг алырының аргаларын шиңгээттиреринче угланган болур.

Тыва чогаал эртеми дараазында принциптерге үндөзилетинип ажылдап кылдынган.

Класс	Үндөзүн билиглер	Принциптер
5 класс	Жанр	Тематиктиг
6 класс	Аймактар болгаш жанрлар	Тематиктиг
7 класс	Маадыр болгаш аажы-чаң	Проблема-тематиктиг
8 класс	Чечен маадыр, омур-хевир	Проблема-тематиктиг
9 класс	Чечен үе болгаш чогаалчы, чогаал болгаш номчукчу	Хронологтуг, проблема-тематиктиг
10-11 класс (үндөзүн)	Чечен чогаалдың проблемазы, чечен чогаал болгаш номчукчу	Проблема-тематиктиг
10-11 класс (профильдиг)	Төөгү-литературлуг байдал, автор болгаш чогаал. Чогаалчының чечен делегейи	Хронологтуг, проблема-тематиктиг

10-гу класска тыва чогаал өөрөдириниң шактарының хуваалдазы

Шупту – 68 шак, ооң иштинде:

Чечен чогаалдарны номчуур болгаш сайгарарында – 58 шак.

Чогаал теориязында – 4 шак.

Класстан дашкаар номчулгага – 2 шак.

Чугаа сайзырадылганында – 4 шак.

№	Кичээлдин темазы	Шагы	Кич-ң хевири	Шингээдип алыр кол билиглер	Онаалга	Үези	
						план	факт
I-ги улдуң (16 шаг)							
1	Кирилде кичээл. Тыванын Россияга каттышканы болгаш тыва литературанын улам ынай хөгжүлдеси.	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	<p>Тыва литератураның тывылганы болгаш баштайгы базымнары</p> <p>I. ТАР үези – 1920-1941 ч.ч.</p> <p>II. Дайын чылдарында тыва литератураның байдалы 1941 – 1945 ч.ч.</p> <p>III. Тыва литератураның совет үеде сайзыралы 1945-1956 ч.ч.</p> <p>IV. Тыва литератураның шапкын хөгжүлдеси 1957-1985 ч.ч.</p> <p>V. Тыва литература эде тургузуушкун чылдарында 1986-1990 ч.ч.</p> <p>VI. Амгы тыва литератураның 1991 чылдардан бээр байдалы.</p> <p>Тыва Арат Республиканын Россияга эки тура-биле каттышканынын тоогулуг, экономиктиг, культурлуг ужур-дузазы. Тывага улуг чаартылгалар: колхозтаашкын болгаш сууржулга, чырыдышкын болгаш улус ооредилгези; чурттун чуруунун, аян-шинчизинин өскерилгени, кижилерниң чаа психологиязынын, аажы-чаңнарынын, моральдыг бүдүштериниң хевирлеттинип келгени.</p> <p>«Тыва литературанын допчу очериги», «Тыва литература», «Тыва драматургиянын боттанганы». «Тыва прозанын боттанганы», «Тыва шулук чогаалынын тывылганы болгаш сайзырааны» ажылдарнын бижиттингени.</p>	Конспект ар. 5-8 ар.3-4, номчуур.		
2	С. Сарыг-оолдуң чогаадыкчы намдары.	1	Чаа тема тайылбырл	С. Сарыг-оолдуң чогаадыкчы допчу-намдары дугайында сөс. Чогаалчынын шүлүктеринде улустун	Шүлүктерниң сайгарылгазы.		

	«Эне-Сайым», «Саян-биле чугаалажыг».		аарының кичээли	аас чогаалынын эстетиказын уламчылааны.	Реферат.		
3	С. Сарыг-оол «Чараш карак», «Аялга-ла, аялга», «Ном», «Үрезинчигеш».	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Шүлүкчүнүң уран-чечен аргалары, дылынын аянсырынныы. Чаарттырган төрөөн черинге тураскааткан шүлүктөр: «Аялга-ла, аялга», Ынакшыл лириказы: «Ынакшыл», Философчу лирика: «Ном», «Үрезинчигеш».	Шүлүк доктаадыр.		
4	Кичээл-диспут «С. Сарыг-оолдун лириказы».	1	Чугаа сайзырады лгазы	Шүлүкчүнүң уран-чечен аргалары, дылынын аянсырынныы. Чаарттырган төрөөн черинге тураскааткан шүлүктөр: «Аялга-ла, аялга», Ынакшыл лириказы: «Ынакшыл», Философчу лирика: «Ном», «Үрезинчигеш».	Шүлүктөрнiң сайгарылгазы.		
5	С. Сарыг-оол «Алдын-кыс».	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Шүлүглелдин кыска намдары, темалары, идеялары, үези, уjur-дузазы.	Чогаадыг «Алдын-кыс төлептиг кыс».		
6	С. Сарыг-оол «Алдын-кыс»-кол маадырның омур-хевири	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Оон кол маадырынын даштыкы байдалынын болгаш сагыш-сеткилинин боттарынга төлептии. «Алдын-кыс» - тыва улустун бурунгаар депшилгезинин дугайында чогаал. Тывага колхозтажышкын чоннун амыдыралынга, аажы-чанынга, чанчылдарынга, психологиязынга киирген чаартылгаларын көргүскени. Шүлүглелдин аас-чогаалы-биле төрөлдөшкээ, дылынын байы.	Айтырыгларга харыылаар		
7	С. Сарыг-оол «Аңгыроолдун тоожузу» 1-ги номундан эгелер.	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Бирги, ийиги номдарындан эгелерни номчууру. Дилогиянын бижиттингенинин, сурагжаанынын дугайында медээлер. Ооң идеялыг уг-шии, темазы, сюжет болгаш композициязы. Аңгыроолдун шаандагы Тывага амыдыралы (бирги ном). Өскүс оолдун салым-хуузу, амыдыралче баштайгы базымнары, өөрүшкулери болгаш мунгаралдары. Улустун езулалдарынын, оюннарынын,	Арын 35-50, номчуур. Арын 50, №3.		

				чанчылдарынын бичии Ангыр-оолдун угаан-бодалынын быжыгарынга ужур-дузазы. Кол маадырнын омур-хевирин дамчыштыр чон дугайында теманы уранчыдып чырытканы, бөдүүн кижилернин омур-хевирлери.			
8	С. Сарыг-оол Ангыр-оолдун тоожузу» 1-ги номундан эгелер (быжыглаашкын)	1	Быжыглаашкын кичээл	Бирги, ийиги номдарындан эгелерни номчууру. Дилогиянын бижиттингенин, сурагжаанынын дугайында медээлер. Ооң идеялиг уг-шии, темазы, сюжет болгаш композициязы. Ангыр-оолдун шаандагы Тывага амыдыралы (бирги ном). Өскүс оолдун салым-хуузу, амыдыралче баштайгы базымнары, өөрүшкулери болгаш мунгаралдары. Улустун езулалдарынын, оюннарынын, чанчылдарынын бичии Ангыр-оолдун угаан-бодалынын быжыгарынга ужур-дузазы. Кол маадырнын омур-хевирин дамчыштыр чон дугайында теманы уранчыдып чырытканы, бөдүүн кижилернин омур-хевирлери.	Арын 46, №3		
9	С. Сарыг-оол Ангыр-оолдун тоожузу» 2-ги номундан эгелер.	1	Чаа тема тайылбырлаарынын кичээли	Дарлалга удур идея. Ангыр-оолдун чаа Тывага амыдыралы (ийиги ном). Национал хосталгалыг шимчээшкин болгаш кол маадыр. Улустун чааанын доктааганы болгаш чаа тоогулуг байдалдарда ангыларнын чөрүлдээлеринин илерээшкини.	Чогаадыг «Ангыр-оолдун чаа амыдыралынын эгези».		
10	С. Сарыг-оол Ангыр-оолдун тоожузу» - түңнел кичээл.	1	Түңнел кичээл	Революстуг чаалап алышкыннарны камгалаар дээш демиселге Ангыр-оолдун киржилгези. Дилогиянын уран-чечени, дылы, тоожушкунга аас чогаалдарынын ужур-дузазы.	Чогаалдын уран-чечени.		
11	Чогаадыг «Ангыр-оолдун тоожузу – тыва амыдыралдын энциклопедиязы».	1	Чугаа сайзыралдыгы	Чогаалда төөгүлүг болушкуннарга даянып, тыва чоннун төөгүзүн, амыдыралын чырытканы.	Чогаалдын уран-чеченин, сюжедин тургузар.		
12	Частырыглар-биле	1	Чугаа	Частырыгларын эдер.	Реферат кылыр.		

	ажыл.		сайзырады лгазы				
13	Кичээл-семинар. Рефераттарны дыннадыры.	1	Чугаа сайзырады лгазы	Чогаалчы болгаш оон чогаалдарынын дугайында рефераттар.	Чогаадыг «Баштайгы ынакшыл»		
14	Кл.д.н. С. Сарыг-оол «Алдан дургун», «Улуг-Хемим», Ч. Айтматов «Баштайгы ынакшыл».	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Чогаалдарнын кол утказы, тема, идеязы. Чогаалдарнын сюжеди.	Номчуур.		
15	Литератураның улусчузу	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Улустун аас чогаалынын чаагай чанчылдарын салгап алганы. Эге базымнардан тура күш-ажылчы чоннун идеалдарын, күзээшкиннерин, манаашкыннарын илередип келгени. Тыва литератураны кол сорулгазы – күш-ажылдын кижилерин чурууру. Оларнын ажил-херээн, арын- нуурун, найыралчы, ынакшыл сеткилдерин илередири. Литературанын улусчу болурунун негелделерин Тывага хажыдып турганы. Тыва лит-ң үндезилекчилернин болгаш салгалдарнын намдарлары. Тыва литературага бай, ядыы ангыларнын төлээлеринин чуруттунуп келгени, оларнын демиселин, бодалга-сорулгаларын илереткени.	Конспект ар. 70.		
16	С.Пюрбюнун чогаадыкчы намдары. «Тулчуушкунче», «Чуртталганың аялгазы», «Хайыракан», «Эрик».	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Шүлүкчүнүн уран-чечен мергежилинин боттанып эгелээни (үженги чылдар). Оон С.Пюрбюнун шүлүглелдеринин уткалыг угланыышкыннарынын, уран-чеченинин, эстетиказынын чаа деннелдерже бедээни. Патриоттуг шүлүктери-биле таныжылга: «Тулчуушкунче». Шүлүкчүнүн философчу лириказынын үлегерлери:«Чуртталганың аялгазы»,	Шүлүк доктаадыр. Шүлүктөрни сайгарар. Реферат кылыр.		

				«Чангыс сөс дээш», «Далай болгаш Эрик». Ынакшыл лириказы: «Күскү сесерликке», «Алды айның дүнезинде».			
II-ги улдуң (16 шак)							
17	С. Пюрбюнуң чогаадыкчы намдары. «Тулчуушкунче», «Чуртталганың аялгазы», «Хайыракан», «Эрик» (быжыглаашкын)	1	Быжыглаашкын кичээл	Шүлүкчүнүн уран-чечен мергежилинин боттанып эгелээни (үженги чылдар). Оон С.Пюрбюнуң шүлүглелдеринин уткалыг угланыышкыннарынын, уран-чеченинин, эстетиказынын чаа деннелдерже бедээни. Патриоттуг шүлүктери-биле таныжылга: «Тулчуушкунче». Шүлүкчүнүн философчу лириказынын үлегерлери: «Чуртталганың аялгазы», «Чангыс сөс дээш», «Далай болгаш Эрик». Ынакшыл лириказы: «Күскү сесерликке», «Алды айның дүнезинде».	Шүлүк доктаадыр. Шүлүктерни сайгарар. Реферат кылыр.		
18	С Пюрбю «Кызыл үер» 1-ги көжеге. Тывага шаг үениң өскерлип турары.	1	Чаа тема тайылбырлаарының кичээли	Шиинин темазы, «Кызыл үерде» ат-биле идеялиг утказын илереткени. Феодалдыг Тывага социал болгаш национал чөрүлдээлерни көргүскени. Революциянын темазы. Күжөппейнин омур-хевири. Тыва, орус кижилернин найыралынын темазы. Феодал чагырыкчыларнын омур-хевирлери. Оларнын бир мөзүлөш ниити болгаш карышкак, чөрүшкөк чүүлдери.	Айтырыгларга харыылаар		
19	С Пюрбю «Кызыл үер». «Тывада эрги езунуң баганазы сыйылган».	1	Чаа тема тайылбырлаарының кичээли	Кол маадырларны чураанынын шынныы, оларнын социал болгаш хууда харылзааларын көргүскени, болуушкуннарнын өйү, удаа-дараа солчуру, улустун ырларын, үлегер домактарын ажыглааны. Шиинин уран-чечени. Композициязы.	Шиини номчуур. Дыннадыг «Улустун аас чогаалын ажыглааны»		
20	С.Пюрбю “Үем болгаш үе-чергем дугайында”.	1	Чаа тема тайылбырлаарының кичээли	Чогаал авторнун үр үеде чогаадыкчы дилээшкиннеринин үре-түннели. Шүлүглелдин уран-чеченинин онзагайы, тоожуушкуннун кижизидикчи ужур-дузазы, дылынын байы. Тываның революстуг хөгжүлдезинин	Айтырыглар ар. 140. Үзүндү доктаадыр.		

				дугайында төөгү-философтуг утканы илереткени. Тоожукчу маадыр – төөгүнүн дириг херечизи. Оон чоок, төрээн кижилеринин салым-чолунда Октябрьдан төрүттүнген чаа Тыванын сайзыралынче базымнары.			
21	Чогаадыг «Тыва чоннун чурттап эрткен төөгүлүг оруу» (шүлүглелге даянып бижир).	1	Чугаа сайзыралдык ылгазы	Ук шүлүглелге даянып тыва чоннун төөгүзүн бижир.	Айтырыглар ар. 141.		
22	Чогаадыг сайгарылгазы	1	Чугаа сайзыралдык лгазы	Ук шүлүглелге даянып тыва чоннун төөгүзүн бижир.	Частырыгларын сайгарар		
23	Тыва литературада төөгү-революстуг тема.	1	Чаа тема тайылбырлар аарының кичээли	Тыва литературада төөгү-революстуг темада бижиттинген чогаалдар.	Овур-хевирлерниң бижиттингениниң онзагайы.		
24	Кл.д.н. Кичээл-ужуражылга	1	Чугаа сайзыралдык лгазы	Амгы тыва литературада билдингир чогаалчылар-биле ужуражылга. Чаа номнар.	Төндүр номчуур.		
25	С.К.Тока Допчу намдары, чогаадыкчы ажил-херээ. Араттың сөзү.	1	Чаа тема тайылбырлар аарының кичээли	Трилогиянын дугайында ниити тайылбыр. Романнын композициясы, оон Тыва улустун төөгүлүг хөгжүлдезинин дугайында идеяны романда илереткени. Арат чоннун феодализм үезинде түрөнчиг чуртталгазы. Тас-Баштыгнын овур-хевири.	Күрседи дугайында немелде чүүл чыыр.		
26	С.К.Тока Араттың сөзү – төөгү теманын көргүскени	1	Чаа тема тайылбырлар аарының кичээли	Күш-ажылчы чоннун ниитижиткен овур-хевирин чуруп көргүскени. Тоожукчу маадырынын овур-хевири, чогаалдын ангы-ангы кезектерин бүдүн уран-чечен система кылдыр каттыштырарына оон ужур-дузазы.	«Тыва бижикти өөренип эгелээни» деп дыңнадыг кылыр.		
27	С.К.Тока Араттың сөзү – маадырларның овур-хевирлери	1	Чаа тема тайылбырлар аарының	Яды кижилернин социал медреселинин одунганы, демиселче көдүрүлгени. Революцияны көргүскени. Улусчу Тывага чаа амыдырал дээш демиселдин	«Тыва бижикти өөренип эгелээни» деп		

			кичээли	темазын уранчыдып чурааны.	дыңнадыг кылыр.		
28	С.К.Тока Араттың сөзү – төөгүлүг ужур-дузазы	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Дарлакчы ангынын кижилеринин омур-хевирилери, төөгүнүн ангы-ангы чадаларында оларнын бир мөзүлеш бүдүштеринге илерээшкннери.	«Тыва бижикти өөренип эгелээни» деп дыңнадыг кылыр.		
29	Чогаадыг «С.Тока - Тыва чон аразында төөгүлүг хамааты».	1	Чугаа сайзырад ылгазы	С.Тока - Тыва чон аразында төөгүлүг хамааты».Улустарнын найыралы – «Араттын сөзүндө» өзек тема. Трилогиянын уран-чечен онзагайлары, дылының чурумалдыы, аас-чогаалы-биле холбаазы, бойдус чурумалдарының уран-чечен ролу.	Сонуургаан эгеге план тургузар.		
30	Чечен чогаалдың кол-кол методтары.	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Чечен чогаалдын кол-кол методтары: критиктиг реализм болгаш социал-бадыткалдыг реализм дугайында кол-кол билиглер. Чечен чогаалдын кол-кол методтарының дугайында.	Конспект кылыр. Ук методтарга бижиттинген чогаалдар тывар.		
31	Чогаал сайгарылгазы (амгы тыва лит. Чогаал шилип аар)	1	Чугаа сайзырады лгазы	Чогаалдын композициязы. Чогаал сайгарылгазын делгемчидип ажилдаары.	Шилилге шүлүк доктаадыр.		
32	О.К.Саган-оол Чогаадыкчы намдары.	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Намдары болгаш чогаадыкчы ажилы.	«Тыва-малчыннар чурту» деп дыңнадыг кылыр.		
III-кү улдун (20 шак)							
33	О.К.Саган-оол. Деспестер.	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Романнын идея-тематиктиг уг-шии. Хеймер-оолдун омур-хевири. Аныяк зоотехниктин ажил-херек аайы-биле бүдүжү, хууда амыдыралынга кижизии, топтуу. Боражыктын омур-хевири. Колхоз даргазынын чанында төлептиг чүүлдер: туруштуу, дагдынган	«Тыва-малчыннар чурту» деп дыңнадыг кылыр.		

				ажыл-херээнге бурун бердингени, эш-өөрунге сагыш-човаачалы.			
34	О.К.Саган-оол Дөспөстөр. Чогаалдың кол идеязы.	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Агар-оолдун омур-хөвири. Оон чанында, ажылынын стилинде таарымча чок чуулдер: чаа чүүлдү хүлээп билбези, эргижирээн билиишкиннерден болгаш практикадан уштунуп шыдавазы, боду-биле чөпшээрешпес кижилерге кара сагышты.	Ар.198, айт.харыылаар.		
35	О.К.Саган-оол Дөспөстөр. Чогаалдың кол идеязы (быжыглаашкын)	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Агар-оолдун омур-хөвири. Оон чанында, ажылынын стилинде таарымча чок чуулдер: чаа чүүлдү хүлээп билбези, эргижирээн билиишкиннерден болгаш практикадан уштунуп шыдавазы, боду-биле чөпшээрешпес кижилерге кара сагышты.	Ар.198, айт.харыылаар.		
36	О.К. Саган-оол «Дөспөстөр» - түннел-кичээл.	1	Түннел кичээл	Романнын идея-тематиктиг уг-шии. Романнын уран-чечени. Амгы үеде романның туружу. Чогаалдың сюжеди.	Онаалга ар. 98		
37	Чогаалдың «Хеймер-оол - бистиң үеживис».	1	Чугаа сайзырадылганы	Ук чогаалга даянган, Хеймер-оолдун омур-хөвирин тургузар.	«Аныктарның амыдыралче көрүжү» деп темага дыңнадыг кылыр.		
38	Чогаалдың сайгарылганы	1	Чугаа сайзырадылганы	Ук чогаалга даянган, Хеймер-оолдун омур-хөвирин тургузар.	«Аныктарның амыдыралче көрүжү» деп темага дыңнадыг кылыр.		
39	Роман дугайында билиг.	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Роман жанрынын проза чогаалдарындан ылгалы. Роман жанрынын хөвирлери. Тыва дылче очулдуртунган романнар.	Конспект ар.199.		
40	М.Б.Кенин-Лопсан. Допчу намдары.	1	Чаа тема тайылбырл аарының	Романда Тывага эрткен чүс чылдын үең чылдарынын төңчүзүнде, дөртөн чылдарнын эгезинде чаа амыдырал дээш демиселди Саадактын	Конспект кылыр, айт. харыылаар.		

			кичээли	ажыл-үүлезин дамчыштыр көргүскени. Кол маадырнын бүткөн база бүтпээн күзелдери. Оон улусчу революцияны, Россиянын чону-биле найыралды шын билип чорууру, оон уламындан амыдыралга тура-соруктуу.			
41	М.Кенин-Лопсан «Чүгүрүк–Сарала».	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	«Чүгүрүк Саралада» тываларнын чаагай чанчылдарын хөй янзы чурааны, фашистиг халдакчылар-биле маадырлыг демисежип турар Кызыл Шеригге белек кылдыр эн-не ыдыктыг малдарын чорудуп турганын көргүскени.	Чогаалга план тургузар.		
42	М.Б.Кенин-Лопсан «Ынакшылдың ному».	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Чанчык биле Доглаанын бот-боттарынга чаяттынганы, оларнын аас-кежиинге таварышкан моондактарнын социал утказы. Чогаалдын композициязы болгаш дылы.	Ар. 228, айт. харыылаар. Салымның ному.		
43	М.Б.Кенин-Лопсан «Ынакшылдың ному» - уран-чечен дылы	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Романнын уран-чеченинин бедеиринге сактышкыннарнын, монологтарнын, диалогтарнын, пейзажтарнын, этнографтыг кирилделернин ролю. Чогаалдын композициязы болгаш дылы.	Тыва араттарның омур-хевири бижиир		
44	М. Б. Кенин-Лопсан «Салымнын ному»	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Айыыл-халаптын Тывага дынналып келгени. Тыва араттарнын Совет Эвилелинин Ада-чуртунун дайынынга киржип эгелээни.	Айт. Ар. 245.		
45	М. Б. Кенин-Лопсан «Салымнын ному» - уран-чечен дылы	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Романнын уран-чеченинин бедеиринге сактышкыннарнын, монологтарнын, диалогтарнын, пейзажтарнын, этнографтыг кирилделернин ролю. Чогаалдын композициязы болгаш дылы.	Айтырыгларга харыылаар		
46	М.Б. Кенин-Лопсан «Чугурук-Сарала» - туннел кичээл.	1	Туннел-кичээл.	Романнын ниити идеялиг утказы, темазы. Романнын сюжеди, композициязы. Чогаалдын дылынын уран-чечени, онзагайы.	Чогаалга хамаарыштыр критиктиг статьялар тывар.		
47	С.Ө.Тамба «Капитан	1	Чаа тема	Шүлүктеринин онзагай талалары.	«Мээң байым»		

	Гастеллога». «Мээң байым». «Амыдырал хеми».		тайылбырл аарының кичээли	«Капитан Гастелло», «Төөгүнүн кескиндизи», «Мээн чуруум»; «Ажык, Саргал дугайында ырлар»,	(доктаадыр).		
48	«Аалдап четсе». «Чагаам сөглээр». «Сөзүм утпа».	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	«Мээн байым», «Амыдырал хеми»; «Сөзүм утпа», «Чагаам сөглээр»; «Аалдап четсе» деп шүлүктери.	Өөрөнгөн чогаалдарын катаптаар		
49	С.Ө.Тамба «Алдынчы».	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	«Бичии алдынчы». Чогаалдың идеялиги, кижизидикчи угланыышкыннары.	1 шүлүк доктаадыр.		
50	С.Ө.Тамба «Алдынчы»-чогаалдың композициязы	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Чогаалдың композициязы, идеялиги ужур-утказы.	Ар.262, айт.харыылаар. 6 дугаар айт. бижип харыылаар.		
51	Эдертиг “Төрээн чуртун камгалап чораан кыс”.	1	Хыналда кичээл	Алган билиглерин практика кырынга ажыглаары	Өөрөнгөн чогаалдарны катаптаар		
52	С.Сюрюн-оол. Чогаадыкчы намдары.	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Тоожуда Тывага тускай эртем-билиглиги орус кижилернин изиг күзел-биле чедип кээп, социал-психологтуг бергелерни туруштуг ажып эртип, чоннун ажыл-херээнге киржип турганы.	1-ги эгениң сюжеди. Айтырыглар.		
VI-кү улдуң (16 шак)							
53	С.Сюрюн-оол. Ынакшыл-дыр.	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Мария биле Хеймерек башкыларнын аразында харылзааларнын тургустунганынын байдалдары. Ийи маадырнын аажы-чаннарында, чанчылдарында таарышпас талаларнын хөйү. Оларны ынакшылдын хуулгаазын күжүнүн ашканы. Аныяк башкыларнын найыралынга, ынакшылынга Чаш-Уругнун, Салчак Канчыровичинин болгаш суурнун чурттакчыларынын хамаарылгазы.	1-ги эгениң сюжеди. Айтырыглар.		

54	С.Сюрюн-оол “Ынакшыл-дыр”.	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Тоожуда чылдагаан чок черге актыг кижилерни кедээр, нүгүлдээр, тудуп бажыңнаар чоруктун Тывага бооп турганын көргүскени.	Ар.290 чедир номчуур. Айтырыглар.		
55	С.Сюрюн-оол “Ынакшыл-дыр”- уран-чечен дылы	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Тоожушкунну солун болдуруп турар чурумалдыг аргалар. Чогаалдың амгы үеде ужур-дузазы. «Ынакшыл-дыр» деп чогаалда Тыванын дөртен чылдарда амыдыралын шын, тодаргай чурааны. Ону көргүзерде чогаалчынын хүн бүрүдеги чуртталганын херечизи барымдааларны ажыглааны.	Троптарның чижектерин ушта бижиир		
56	Ю.Ш.Кюнзегеш Допчу намдары.	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Кижинин төрөөн черин сонуургап, оон чажыттарын билип алыр күзелинин оттуп келгени. Аңаа улустун янзы-бүрү хоругдалдарынын моондак бооп чорааны. Оларны эртемнин ачызында шүлүкчүнүн ажып эрткени, боду геолог болу берген, «кыланнашкан бедиктерни кырлаарыңга» белен апарганы. Чогаалдын маадырларынын чурттап турган чери болгаш үези.	Шилилге шүлүк сайгарар.		
57	Шүлүктери. «Сөглөксээн мен». «Чеди-Сүүр». «Дидир-дидир». «Харлыг Саян бажын ажыр». «Күс». «Угуулга-даа бол даан, ырым».	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	«Дидир-дидир». Шүлүкте улустун чамдык бурунгу чанчылдарынын эртем-техниканын ачызында амыдыралындан чидип турарын, ону дыннаанын хынаар деп чаа чанчылдын солуй бергенин көргүскени. Чогаалда дидир-дидирнин овор-хевири шын чурааны.	Ч/с Чогаадыг «Ю.Кюнзегештин шүлүктеринин онзагайы».		
58	К.Ч.Тоюн Чогаадыкчы намдары. «Ыраажы кыс». «Көгерим».	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Шүлүктүн адынын дугайында кирилде сөс. Шүлүкте улусчу чаңчылдарны көргүскени. Ынакшылынын бир дөзү – кыс кижинин салым-чаяанын чогаалда хөй талазындан үнелээни. Төрөөн черинин бир ыдыктыг артынга чорааш, маадырнын сеткилинин магадап, чоргаарланып хайныкканындан бодаан бодалдарынын уг-шии, чаражы. Кыстын овор-хевири тода кылдыр	Доктаадыр.		

				чурааны болгаш маадырнын күзелдерин илереткени.			
59	Кл.д.н. Ю.Ш. Кюнзегеш «Багырнын хылыжы», «Бодалдарым бодаралы», Еврипид «Медея».	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Чогаалдарнын идеялиг утказы, сюжеди, ужур-дузазы.	Номчуур.		
60	К.Ч.Тоюң «Ынакшыл болгаш өлүм».	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Шүлүглелдин уран-чечени: мөгелер хүрешкенин, дургуннаан аныяктарнын турлаан, Хемчиктин бойдузун чурааны.	Шүлүглелде чечен үе.		
61	К.Ч. Тоюн «Ынакшыл болгаш олум» - туннел-кичээл.	1	Түннел кичээл	Шүлүглелдин үндезиннери, ында болуушкуннарнын үези, чери, хөгжүлдези болгаш төнчүзү. Кижилернин ыдыктыг сеткилдеринин бирээзи ынакшылды бурунгу феодалдыг езу-чурумун бужартадып чорааны. Ак-оолдун, Чечекмаанын овор-хевирлери, ынакшылы, тура-соруу.	Чогаалга үнелел бижиир.		
62	Чогаадыг «Ынакшыл деп чул?»	1	Чугаа сайзырадылгасы	Ук чогаалга даянгаш, ынакшылдын утазын чырыдар.	Ынашыл дугайында чогаалдар-биле деннелге.		
63	Чогаадыгның сайгарылгасы	1	Чугаа сайзырадылгасы	Чогаадыгларның утка болгаш тургузуг талазы-биле сайгарылгасы	Өөрөнгөн чүүлдерин катаптаар		
64	Кл.д.н. К. Тоюн «Ада-иём хайыралы», «Самдар-оол биле Бору».	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Чогаалдарнын идеялиг утказы, сюжеди, ужур-дузазы.	Номчуур.		
65	Т.Д.Кызыл-оол «Бугага үстүртүпкен».	1	Чаа тема тайылбырл аарының кичээли	Тыва улустун база делегейнин алдар-сураглыг кижилеринин араганын хай-бачыдынын дугайында чугааларын ажыглап тургаш, бак чанчылдарнын дугайын кижилерге хандыр билиндирер дээн чогаалчынын бодалдары. Араганын хай-	Чайын номнар номчуур.		

				бачыдынын дугайында чугааларын ажыглап тургаш, бак чанчылдарнын дугайын кижилерге хандыр билиндирери.			
66	Тыва критиканың дугайында билиг.	1	Чаа тема тайылбырлаарының кичээли	Тыва литератураны шинчилеп келгени болгаш амгы уези, критиктиг номнарнын ужур-дузазы. Чечен чогаалдын тоогу-биле тудуш харылзаалыг болурунун дугайында чугаа: Тыванын Россияга эки тура-биле каттышканынын, сууржулганын, коллективизациянын, чырыдыышкыннын тыва литературанын темалар, идеялар, жанрлар талазы-биле байыырынга чаагай салдарлыг болганы. Тыва литературанын эстетиктиг шынарынын куштелгени. ундезилекчи чогаалчыларга ийиги салгалдын салым-чаяанныг чогаалчыларынын немежи келгени. Чечен литературлуг критиканын ажыктыг болгаш халалыг бооп тыптып келгени. Литература шинчилээр эртемнин боттанганы, оон Тыва литературанын тоогунун «Тыва литературанын допчу очериги», «Тыва литература. Допчу тоогузу», «Тыва литературанын тоогунунун очерктери» деп номнарда унелеп, туннеп көргени. А.Калзаннын «Литература болгаш амыдырал», «Өзүмнерниң демдектери», Д.Кууларнын «Төөгу болгаш амгы уе», М.Татаринцеванын «Тывага литература шогумчулелдиг бодалдарынын боттанганы», З.Самданнын «Аас чогаалындан литератураже», Ч.Чулдумнун «Номчукчунун эскериглери», Ч.Серен-оолдун «Чогаал дугайында демдеглелдер».	Крититиг статьялар чыып бижиир.		
67	Чылда өөрөнген чогаалдарны катаптаары	1	Чугаа сайзырадылгазы	Чыл дургузунда өөрөнген чогаалдарга хамаарыштыр сактыышкыннар.	Сонуургаан чогаалдарын номчуур.		
68	Туннел кичээл.	1	Түннел кичээл	Чыл дургузунда өөрөнген чогаалдарга хамаарыштыр сактыышкыннар.	Сонуургаан чогаалдарын		

					номчуур.		
--	--	--	--	--	----------	--	--

АЖЫГЛААН ЛИТЕРАТУРА

Чаңгыс авторлуг номнар

Арапчор А.Д. Тыва улустуң мифтери болгаш тоолчургу чугаалары. Кызыл: ТНУЧ, 2010. – 81 ар.

Аранчын Ю.Л. Тыва улустуң маадырлыг оруу. Кызыл: ТНУЧ, 2011. – 208 ар.

Дарбаа Ю.К. Тыва дугайында 99 айтырыгга харыылар. Абакан: Журналист. 2010. – 154 ар.

Калзан А.К. Өзүлдениң демдектери. Кызыл: ТывНУЧ, 1991. – 137 ар.

Калзан А.К. Тыва литература. 8-10 класс. Кызыл: ТывНУЧ, 1987. – 150 ар.

Кенин-Лопсан М.Б. Танаа-Херел. Кызыл: ТывНУЧ, 2007. – 112 ар.

Курбатский Г.Н. Тувинцы в своем фольклоре. Кызыл: ТКУ, 2001. – 235 стр.

Кунзегеш Ю.Ш. Тыва кожамыктар. Кызыл: Рестипография, 2005. – 189 ар.

Монгуш М.В. Тувинцы Монголии и Китая. Новосибирск, 2002. – 98 ар.

Орус-оол С.М. Дүрген-чугаалар. Кызыл: ТНУЧ, 1994. - 61 ар.

Ойдан-оол А.К. Тыва литература талазы-биле эртем-методиктиг статьялар чыындзы. I, II кезээ. Кызыл: НШХИ, 2010. – 49 ар.

Самдан З.Б. Тыва чогаалдың кокпалары-биле. Кызыл: Рестипография, 2005. – 151 ар.

Сүндүп Д.Ч. Тыва улустуң аас чогаалын школаларга өөредириниң методиказы. Кызыл: ТывНУЧ, 1992. – 125 ар.

Танова Е.Т. Иениң салым-хуузу. Кызыл: ТывНУЧ. – 68 ар.

Танова Е.Т. Чогаадыкчы орук-чол. Кызыл: ТывНУЧ, 2013. – 121 ар.

Хертек Т. Вера Байлак – амгы үениң маадыры. ТНУЧ, 2010. – 65 ар.

Чүлдүм Ч. Улусчу педагогикага ажыглаар чамдык сөстерниң, ужурларның чижек тайылбыры. Кызыл: ТывНУЧ, 1999. – 62 ар.

Ийи болгаш оон хөй авторлуг номнар

Бавуу-Сюрюн М.В., Доржу К.Б. Эртем бижиктери. Кызыл: ТКУ, 2006. – 156 ар.

Орус-оол С.М. Чакар Р.С. Матпаадыр. Кызыл: ТывНУЧ, 1991. – 256 ар.

Салчак В.С., Монгуш Б, Баярсайхал. Тываларның аңныыр ажылының дугайында медээлери. Кызыл: ТывНУЧ, 2010. – 81 ар.

Словарьлар:

Делгер-оол А.К. Дирчин Б.Д. Тыва дылдың тайылбырлыг словары. Том I (А-Й)

Новосибирск: Наука, 2003. – 795 ар.

Делгер-оол А.К. Дирчин Б.Д. Тыва дылдың тайылбырлыг словары. Том II (К-С).

Новосибирск: Наука, 2011. – 796 ар.

Комбу С.С. Тувинская литература. Словарь. Новосибирск: Наука, 2012. – 353 стр.

Ол ышкаш:

- тыва тоолдарга үндезилээн мультфильмнер бижиткен дискилер;
- тыва чогаалчыларның хөрөк чуруктары;
- чогаалчыларның чогаалдарына чураан иллюстрациялар, чуруктар;
- уругларның билиин хынаарына белеткээн тест ажылдар.

Интернет курлавыры:

www.tuva.asia

www.tuvaonline.ru

tigi.tuva.ru

uryanhayn.com

museum.tuva.ru

tuvacheleesh.ru

tuvadyl.ru

tosertine.tuva.ru